International Journal For Advanced Research
In Science & Technology
A peer reviewed international journal
www.ijarst.in
ISSN: 2457-0362

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - आर्थिक विचार

Sahebrao Daulat Nikam

B.Y.K. College of Commerce, Nashik, Maharashtra, India

सारांश –

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्वाचे अनेक पैलु आहेत. अर्थात बहुआयामी व्यक्तीमत्त्व आहे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, प्रख्यात कायदेतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, क्रांतीकारी समाजसुधारक, लोकशाहीचे पुरस्कर्ते, धुरंदर राजकारणी, झुंजार पत्रकार, प्रखर राष्ट्रवादी तसेच ते एक निष्णात अर्थशास्त्रज्ञ होते. डॉ.बाबाहेब आंबेडकरांनी सैद्धांतीक व व्यावहारिक आर्थिक प्रश्नांवर अत्यंत दर्जेदार अर्थशास्त्रीय लिखान केले आहे. त्यांचे हे लिखान देशाच्या अनेक आर्थिक प्रश्नांवर आजदेखील प्रकाश पाडू शकते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विविध ज्ञानशाखांमध्ये पारंगत होते. जसे राज्शास्त्र, इतिहास, धर्मशास्त्र, कायदा, समजाशास्त्र, तत्वज्ञान, मानववंशशास्त्र, अर्थशास्त्र इ. यातील त्यांची कामगिरी अतिषय अतुलनीय व प्रभावशाली आहे. परंतु अर्थशास्त्राला दिलेले योगदान हे प्रचंड आहे. त्यांचे आर्थिक विचार हे मुख्यत- त्यांनी लिहिलेले विविध प्रबंध, विविध आर्थिक समित्यांसमोर दिलेल्या साक्षी, केलेली निवेदने, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, केलेली विविध भाषणे यातून दिसून येतात. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समकालीन विचारवंतांमध्ये त्यांच्याइतका दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीने अथवा विचारवंताने अभ्यास केलेला दिसून येत नाही.

प्रस्तावना –

डॉ.आंबेडकरांनी जल व्यवस्थापन, धरणे, विद्‌युतनिर्मिती प्रकल्प, शेती विकास, औद्योगिकरण, रोजगार निर्मिती, लोकसंख्येची समस्या, शेतीवरील शेतकऱ्यांची उपजिवीका, त्याला असणारे पर्यायी उद्योग, भांडवलनिर्मिती, शिक्षण, स्थलांतर, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, वित्तीय आणि द्रव्य विषयक अभ्यास, लेखन व पत्रकार आणि साहित्यीक म्हणून चांगले काम केले आहे. भारतातील महिलांच्या जीवनावर त्यांनी लक्ष वेधले व त्यासंबंधी कायदा केला. वंचित घटक व मागासवर्गीयांचा विकास आदि विषयांवर त्यांची विचार मांडले व त्या घटकावर वस्तुनिष्ठ काम करुन त्या समाजाचे आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन घडवुन आणण्यात ते यशस्वी झाले.

संज्ञा - जल व्यवस्थापन, विद्‌युत निर्मिती, आर्थिक नियोजन, भांडवल निर्मिती, औद्योगिकरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार.

उद्देश -

1. डॉ.बाबासाहेबांचा चलन विषयक विचार अभ्यासणे.
2. डॉ.बाबासाहेबांच्या औद्योगिकरण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
3. डॉ.बाबासाहेबांच्या आर्थिक विकासासंबंधीचे विचार व कार्य अभ्यासणे.
4. भारतातील जल व्यवस्थापन व जलविद्‌युत धोरणाचा अभ्यास करणे.

IJARST
International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal
www.ijarst.in
ISSN: 2457-0362

संशोधन पद्धती –
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जलविद्युत धोरण, चलन विषयक विचार, औद्योगीकरण व आर्थिक विकास या संबंधीचे विचार व त्यांनी केलेले व्यवस्थापन यासंबंधीचा अभ्यास हा दुय्यम स्त्रोतांमार्फत केला आहे.

गृहितक –
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध क्षेत्रातील विचार, कार्य, व व्यवस्थापन यातून भारताचा आर्थिक विकास झालेला आढळून येतो.

आर्थिक नियोजन - 1942 ते 1946 या कालावधीत केंद्र सरकारने युद्धोत्तर आर्थिक पुनर्रचना योजना आमलात आणली. सरकारने या योजनेचे उद्दिष्ट व भूमिका ठरविण्यासाठी एक पाच सदस्यीय समिती तयार केली होती. या समितीचे एक सदस्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. तसेच श्रम, जल व विद्युत या विभागाचे बाबासाहेब आंबेडकर हे तत्कालीन सरकारमध्ये मंत्री होते. त्यामुळे आर्थिक नियोजनाचे उद्दिष्ट व भूमिका ठरविण्यामध्ये त्यांचा फार मोठा वाटा होता.

आर्थिक नियोजनाचे उद्दिष्ट व भूमिका ठरविण्यासाठी समितीच्या ज्या बैठका झाल्या त्या बैठकांमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी असे विचार मांडले की, शेती हा आजचा मुख्य व्यवसाय आहे व तो दीर्घकाळ चालू राहणार आहे. शेतीचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेती फायदेशीर बनविण्यासाठी शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करून भांडवली गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक आहे. शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी झाल्यामुळे जमिनीचा आकार वाढेल त्यातून दरडोई उत्पन्न वाढेल, बचत वाढेल, गुंतवणूक वाढेल व शेवटी ग्रामीण भागातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढेल तसेच औद्योगिकरणासाठी विद्युतशक्ती, सिंचन, रस्ते, दळणवळण, वाहतूक आणि मनुष्यबळ या मूलभूत सेवासुविधांचा विकास आवश्यक असतो. म्हणून योजनेत त्याला उच्च प्राधान्य देण्यात आले. धोरण समितीत बाबासाहेबांनी स्वस्त आणि मुबलक विद्युत यावर भर दिला आणि स्पष्ट केले की त्याशिवाय औद्योगिकरण यशस्वी होणार नाही अशी भूमिका त्यांनी घेतली.

बाबसाहेबांचा चलनविषयक विचार –
बाबासाहेबांनी लिहीलेल्या ‘झीेलश्रशा ेष ठींशिश‘ ग्रंथात व हिल्टन यंग कमिशनपुढे दिलेली साक्ष यात देखील ही सविस्तर माहिती दिली आहे. ‘रूपयाचा प्रश्न’ या ग्रंथात त्यांनी भारताच्या रूपयाच्या उत्क्रांतीची ऐतिहासिक मीमांसा केली आहे. त्यावेळी भारतात सुवर्ण परिमाण स्वीकारावे की सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारावे याबाबत अर्थतज्ज्ञांमध्ये वाद निर्माण झाला होता. तत्कालीन अर्थतज्ञ प्रा. केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते सुवर्ण विनिमय परिमाण हे लवचिक असल्याने भविष्यकालीन अर्थव्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरेल. तर डॉ. बाबासाहेबांनी याला विरोध केला व असा विचार मांडला की, सुवर्ण विनिमय परिमाणात स्थैर्य राहूच शकत नाही. ते म्हणाले होते की, या पद्धतीत लवचिकता हा गुण जरूरी आहे परंतू याच चलननिर्मितीवर कोणत्याही मर्यादा राहणार नाहीत. चलनात जर वाजवीपेक्षा जास्त वाढ झाली तर त्यामुळे भाववाढ होईल. परिणामी रूपयाची किंमत कमी होईल. परिणामी साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अनिश्चित होईल. हे त्यांनी दाखवून दिले. आपले मत कसे योग्य आहे हे दाखवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी काही ऐतिहासिक पुरावे दिले व हे स्पष्ट केले की सुवर्ण परिमाणामध्ये भारतातील वस्तुंच्या किंमती कशा स्थिर होत्या. याउलट सुवर्णविनिमय परिमाण स्विकारल्यानंतर वस्तुंच्याा किंमती कशा वाढल्या, याचे विवेचन त्यांनी केले. बाबासाहेबांनी सुवर्णविनिमय परिमाणाला विरोध केला

आणि असे प्रतिपादन केले की, रूपयाच्या स्थैर्यासाठी रूपयाची सुवर्णात परिणामकारक परिवर्तनियता असणे आवश्यक आहे. हे तर खरेच पण खऱ्या अर्थाने रूपया स्थिर करावयाचा असेल तर निश्चित मर्यादा असलेला अपरिवर्तनीय रूपया हाच रूपया स्थिर करण्याचा सुरक्षित उपाय आहे असे त्यांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकर व प्रा. केस यांच्यातील मतभिन्नतेतून असे दिसते की, डॉ. आंबेडकरांनी आधुनिक अर्थव्यवस्थेत पैशाचे महत्त्व प्रतिपादन केले. त्यांनी खाजगी व्यापारासाठी आणि श्रमविभागणीद्वारे निर्माण होणाऱ्या वस्तुंच्या विनिमयासाठी पैशाची आवश्यकता असते, वितरण हे वस्तूमध्ये होत असून ते वस्तु आणि पैशात देवाण-घेवाण होते. सर्व श्रमाचे फळ पैसा असतो. म्हणून अर्थव्यवस्थेतील व्यवहार पार पाडण्यासाठी पैसा महत्त्वाचा असतो. तसेच चलनाचे बहिर्गत मुल्य कसे ठरते. याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की चलनाचा विनिमय दर चलनाच्या खरेदीशक्ती क्षमता सिद्धांतानुसार ठरतो. चलनाची खरेदी शक्ती कमी जास्त झाल्यास चलनदर बदलतो व त्यानुसार विनिमय दर ठरतो. अर्थव्यवस्थेचे आरोग्य अबाधित राहण्यासाठी पैसा हा अर्थव्यवस्थेत चक्राकार गतीने फिरत राहीला पाहीजे असे त्यांचे मत होते. चलन वाढीचे गंभीर धोके जवळपास शंभर वर्षापूर्वी म्हणजे जेव्हा अर्थशास्त्र फारसे विकसित झालेले नव्हते त्यावेळी दाखवून दिले. हे त्यांच्या असामान्य अभ्यासाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

हिल्टन यंग कमिशनपुढील साक्ष –

भारतीय चलन व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने या कमिशनची स्थापना करण्यात आली होती. या कमिशनचे अध्यक्ष ई-हिल्टन यंग हे प्रसिद्ध अर्थतज्ञ होते. कमिशनने यासंदर्भात एक प्रश्नावली तयार केली होती. ती प्रश्नावली पाहील्यावर या प्रश्नांची सर्मपक उत्तरे देणारा विद्वान किती उच्च कोटीच्या दर्जाचा पाहीजे हे लक्षात येते. या कमिशन पुढे दि. 15 डिसेंबर 1925 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साक्ष दिली.

ती "मिनिटस् ऑफ इव्हीडन्स" म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आली या कमिशनला अर्थतज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबडकर यांनी अनेक मौलिक सूचना केल्या होत्या. त्या काळच्या प्रचलीत चलनपद्धतीत अनेक महत्त्वाचे व उपयुक्त असे बदल सुचवले होते. सदर प्रश्नावलीतील प्रश्न क्रमांक 4 हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. म्हणून बाबासाहेबांनी या चौथ्या प्रश्नाचे उत्तर देऊन इतर प्रश्नांची देखील समर्पक उत्तरे दिलेली आहेत. या प्रश्नातील सोन्याच्या साठ्याविषयी आपले मत मांडताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात. सोन्याचा साठा कोठे करावा, त्या सोन्याच्या साठ्याचे स्वरूप कसे असावे इ. गोष्टींचा विचर करण्यापूर्वी सोन्याचा साठा खरोखरच हवा काय? याचा निर्णय घेतला पाहीजे. परंतु या प्रश्नाचे उत्तर डॉ. आंबेडकरांच्या मते दुसऱ्या एका प्रश्नाच्या उत्तरावर अवलंबून आहे. तो प्रश्न म्हणजे सोन्याचे प्रमाण कोणत्या प्रकाराने प्रस्तृत करण्यात यावे? यासंबंधीचा आहे. यासंदर्भात बाबासाहेब म्हणतात. पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे की, टाकसाळ सुरू केली व सोन्याची नाणी पडली की, सोन्याचे प्रमाण सुरू झाले असा समज करूण घेणारे अनेक लोक आहेत. परंतु यापेक्षा चुकीचा दृष्टीकोण कोणताही असू शकत नाही. म्हणून सोन्याचे प्रमाण म्हणजे, सोन्याच्या नाण्याची टाकसाळ सुरू करणे एवढेच नव्हे तर, तेव्हा सोन्याचे प्रमाण सुरू करण्यात आले असे म्हणता येईल की जेव्हा अशी पुरेशी तरतूद करण्यात येईल, की त्यामुळे सोन्याचा प्रवाह वाहू लागेल. कारण सोने वापरात असणे हे त्याचे प्रमाण आहे. बाबासाहेबांच्या मते सोन्याची नाणी वापरात राहावयाची असेल तर इतर प्रकारचे चलन हे संख्येने मर्यादीत असले पाहीजे व नंबर दोनचे चलन किती काढावे याच्या जास्तीत जास्त संख्येवर मर्यादा टाकली पाहिजे. जर पहिला मार्ग चोखाळल्या तर चलन रूपांतरीत बनविले तर सोन्याचा

International Journal For Advanced Research In Science & Technology
A peer reviewed international journal www.ijarst.in
IJARST ISSN: 2457-0362

साठा राखुन ठेवता येईल, मात्र दुसरा मार्ग अवलंबिला तर सोन्याचा राखीव साठा ठेवण्याची आवश्यकता नाही असे म्हणता येईल.

प्रश्न क्रमांक 4 ला उत्तर देतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुवर्ण विनिमय पद्धत अर्थव्यवस्थेत पर्यायाने जनतेच्या भल्याला कशी बाधक आहे. तसेच ती कशी असुरक्षित व अस्थीर आहे, हे पटवून दिले. प्रश्न क्रमांक सहाचे उत्तर देताना त्यांनी चार महत्त्वाचे विषय सुचविले आहे

1. रूपयोच चलन छापणे बंद करावे,
2. योग्य अशा किंमतीचे सुवर्ण चलनी नाणे टाकसाळीत छापण्यात यावे.
3. सोन्याचे नाणे आणि रूपया यातील प्रमाण ठरवावे,
4. रूपयाचे रूपांतर सोन्याचे, अगर सोन्याचे रूपांतर रूपयात करू नये. पण दोघांचे एकमेकांच्या किंमतीचे प्रमाण निश्चित करून त्यांना पूर्ण कायदेशीर चलन म्हणून मान्यता असावी.

मिनिटस् ऑफ ईव्हीडन्स्च्या प्रशनोत्तरात डॉ. आंबेडकरांना विचारण्यात आले की तुम्ही ज्या सूचना करत आहात त्या भारताच्या हिताच्या आहेत की इतर राष्ट्रांच्या हिताच्या आहेत. तेव्हा आंबेडकरांनी कमिशनला तात्काळ व सडेतोडपणे उत्तर दिले की, “माझ्या सूचना फक्त भारताच्या हिताच्या नाहीत तर पूर्ण जगाच्या हिताच्या दृष्टीने मांडलेल्या आहेत.” तसेच आपण सुवर्णविनिमय चलन पद्धतीला विरोध करत आहात. परंतु, जिनिव्हा येथे सर्व राष्ट्रांच्या परिषदेत सुवर्णविनिमय पद्धतीला मान्यता देण्यात आली. त्यावर डॉ. आंबेडकरांनी लगेच उत्तर दिले की ज्या राष्ट्रांनी सुवर्ण विनिमय पद्धतीला मान्यता दिली त्यांनी सोन्याच्या क्रयशक्तीत स्थिरता आणण्यापेक्षा आपल्या स्वत-च्या ढासळणाऱ्या चलनाची स्थिरता वाढवायची होती. तसेच त्यांची चलने इतर चलनात अपरिवर्तनीय होती व ही अपरिवर्तनीयता त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला मारक होती. म्हणून त्यांनी थोड्या प्रमाणात का होईना परिवर्तनीयता असलेल्या सुवर्णविनिमय पद्धतीला मान्यता दिली.

भारतात किंमती का वाढल्या हे स्पष्ट करतांना, कमिशनपुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 1910 साली जगात सुवर्णाचा साठा वाढला. त्यामुळे सोन्याची किंमत घसरू लागली. सुवर्ण विनिमय परिमान चालू ठेवुन रूपयाचे असलेले मुल्य कधीच सावरता येणार नाही. चलनाचा पुरवठा मर्यादित ठेवून किंमतपातळी रोखता येईल असे त्याचे स्पष्ट मत होते. भारतात सुवर्ण परिमान स्विकारायचे असेल तर चलनातील सोन्याचा साठा वाढविला पाहिजे. परंतु याचा अर्थ असा नाही की दैनंदिन व्यवहारात सोन्याची नाणी वापरली जावी.

थोडक्यात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी “हिल्टन यंग” कमिशनपुढे दिलेली साक्ष म्हणजे त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची दुरद्दष्टी स्पष्ट करणारा दस्तऐवज आहे. केंद्रसरकारला केंद्रीय बँकेने केलेला पतपुरवठा आणि त्यावरील नियंत्रण याबाबत यावेळी डॉ. आंबेडकरांनी विवेचन केले. भारतीय रिझर्व्ह बँक निर्माण होण्यापुर्वी नऊ वर्ष आधी हे विवेचन केले आहे. हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. पूढे आर.बी.आय. बँक स्थापन होण्यासाठी या चर्चेचा खुप फायदा झाला.

औद्योगिकरण - शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. परंतू त्यात बेकारीचे प्रचंड प्रमाण आहे. ही बेकारी कमी करावयाची असेल तर औद्योगिकरण आवश्यक आहे. असे डॉ.बाबासाहेबांचे मत होते. औद्यागिकरणामुळे ग्रामीण भागातील जनतेचे शहराकडे स्थलांतर होवुन त्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील व त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीमध्ये बदल होईल. तसेच आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी व मागासलेल्या जनतेची आर्थिक विवंचना कमी करण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी

औद्योगिकरणास प्राधान्य दिले. औद्योगिकरणाचा आकृतीबंध कसा असावा या संदर्भात त्यांनी आपले मत मांडले आहे. ते पुढीलप्रमाणे -

1. राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेले मूलभूत उद्योग हे सरकारच्या मालकीचे असावेत व त्यांचे संचलन सरकारनीच करावे.
2. इतर उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे सोपवावीत.

ही बाब विचारात घेवुन भारत सरकारने 1956 च्या औद्योगिक धोरणात काही बदल केले आहेत. ते म्हणजे सरकारने महत्वाची व मुलभूत उद्योगधंदे स्वत-च्या ताब्यात घेतले व कमी महत्वाचे उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे सोपविण्यात आली होती.

जलविद्युत धोरण व व्यवस्थापन - शेतकरी हा भारतीय अर्थव्यवस्था भक्कम करणारा मधला दुवा आहे. एकीकडे तो आपली अंग मेहनत जमीनीत पेरुन स्वत-चा जीव जाळत असतो आणि अन्नधान्याच्या माध्यमातून नवीन जीवन अंकूर फूलवून देशाला सुजलाम-सुफलाम करीत असतो. आपल्याकडे पाऊस भरपूर पडतो. परंतू तो जिरवण्यासाठी अथवा त्या पाण्याचा वापर पुढच्या काही दिवसांसाठी करण्यासाठी आपल्याकडे काही उपाययोजना आहेत काय ? काय आपल्याकडे लोकसंख्येच्या मानाने धरणांची संख्या अपुरी नाही ? इ. यासारखे अनेक प्रश्न उपस्थित होत असतात. डॉ.बाबासाहेबांमुळे जल सिंचन, जलसंवर्धन आणि उर्जा क्षेत्रात मजबुत तांत्रिक व्यवस्थापन बनण्यास मोलाची मदत झाली. आज आपली घरे उजेडात आहेत. शेती हिरवीगार आहेत तर ती फक्त डॉ.बाबासाहेबांच्या मेहनतीची फलश्रृती आहे. बाबासाहेबांच्या या प्रकल्पामधील उत्तम नियोजनावर भारताची अर्धी अधिक अर्थव्यवस्था अवलंबुन आहे आणि यशस्वी आहे. दामोदर नदी प्रकल्प हा डॉ.बाबासाहेबांच्या मार्गदर्शनाखाली बनलेला यशस्वी आणि पहिला प्रकल्प. त्यानंतर भाक्रा नांगल, महानदी, सोन आणि तुंगभद्रा नदीवरील प्रकल्प इ. बांधण्यात यश आले.

भारताने फक्त उर्जा निर्मीतीवर भर न देता स्वस्त उर्जा कशी बनवता येईल व जनतेला कशी पुरवता येईल याचे डॉ.बाबासाहेबांनी समर्थन केले.

निष्कर्ष - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तमत्त्व होते. त्यांच्या विद्धतेच्या जोरावर त्यांनी विविध क्षेत्रात भरीव योगदान दिले आहेत. तसेच बाबासाहेबांचे जलविद्युत धोरण व व्यवस्थापन विषयक विचार अभ्यासले त्यातून असे लक्षात आले की डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा नद्याजोड प्रकल्प राबविला तर देश समृद्ध होण्यास नक्कीच मदत होईल. यातूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापन, देशाच्या विकासातील योगदान हे मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसुन येते.

संदर्भसुची -

1. अर्थशास्त्रज्ञ - डॉ.बी.आर.आंबेडकर, प्रा.सोमवंशी बी.सी., आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, 2012
2. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - नियोजन, जल व विद्युत विकास, भूमिका व योगदान, डॉ.सुखदेव थोरात, अनुवादक-प्रा.डॉ.रमेश दांगडे व इतर, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2005.
3. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन आणि चळवळीची दिशा, संपादन - देवेंद्र उबाळे व इतर (2006) पृ. 8 ते 11
4. एलेपोळल ढर्हेसिहीं ेष ऊी. इ. ठ. आलशवज्ञरी, इू ठरक्षज्ञीरी, झींलश्र्ळीहशव लू ऊाशपुशरश्रींह झींलश्र्ळीहशी झ्रीं. डींव., छशु ऊशश्रहळ (2011)
5. डॉ.बाबासाहेबांचे जलविद्युत धोरण व व्यवस्थापन, दैनिक वृत्तरत्न सम्राट, मुंबई, दि.14/4/2019.

International Journal For Advanced Research
In Science & Technology
A peer reviewed international journal www.ijarst.in
IJARST
ISSN: 2457-0362

6. डॉ.बाबासाहेबांचा नद्याजोड प्रकल्प राबविला तरच भारत समृद्ध होईल, दैनिक वृत्तरत्न सम्राट, मुंबई, दि.17/5/2019.

7. माझी आत्मकथा, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, साहील प्रकाशन, जालना.

* * *